

KONSTRUKCIJA NACIONALNOG IDENTITETA U BOSANSKOHERCEGOVAČKOJ KNJIŽEVNOSTI

Mirsad KUNIĆ

UDK 821.163.4(497.6).09-3:398

SAŽETAK: Svojevremeno je Alois Schmaus bošnjačku usmenu epiku nazvao Pepeljgom južnoslavenske usmene tradicije; on ju je vidio kao posljednju u nizu, neželjenu i omraženu u svom užem, ali željenu i traženu u širem okruženju. Možda bi se ta zgodna metafora mogla proširiti i na identitarni plan, jer i Bošnjaci kao narod u procesu nacionalne identifikacije dolaze posljednji u nizu, sa istim ili sličnim relacijama prema užem i širem okruženju, premda će mnogi reći da taj proces kod njih još uvijek traje. To nije slučajno, jer je znano da je u tom procesu jednu od ključnih uloga odigrala (a kod Bošnjaka i danas igra) upravo usmena epska tradicija, zahvaljujući ulozi koju su joj namijenili još njemački romantičari.

Ključne riječi: identitarni plan, nacionalna identifikacija, usmena epska tradicija, konstrukcija identiteta

Poklič da se sačuva i odbrani identitet kruži svijetom. Svuda odjekuje njegov plačljivi ili pomamni lelek. To je polet koji svaku svijest podvrgava gorljivoj želji, neodoljivom htijenju koje objavljuje: radije umrijeti nego ne biti to što jesmo.

Fethi Benslama

HH sindrom

Postoje, međutim, nesuglasice oko ključnog pitanja nacije – šta ona jest i kako je nastala – a da bih se mogao komotno kretati moram se odrediti spram tog pitanja. Na jednoj strani nalaze se tradicionalne sociološke teorije o naciji kao jednoj od završnih faza društvenoga razvoja, pri čemu se akcenat stavlja na unutarnje evolutivne razloge, a na drugoj novije teorije o naciji kao

produktu eksterne volje odaslane iz nekog centra moći. Dok Benedict Anderson tvrdi da se nastanak nacije usko veže za pronalazak štamparije i ekspanziju knjige u doba zrelog kapitalizma (print-capitalism) i da je, zbog toga, nacija kulturni proizvod par excellence (cultural artefact of a particular kind) (Anderson 1983: 13), dotle drugi teoretičari njenu pojavu vežu uz rađanje ideologije i politike, a to opet pada u približno iste godine. I print-kapitalizam, i kultura, i ideologija i politika, u najširem smislu, jesu imanentni društvu, pa ih kao takve ne moram posmatrati kao izvana nametnute, već kao unutar-društveni “produkt”.

Nasuprot ovim koliko-toliko uobičajenim razumijevanjima pojma nacije pojavili su se u novije vrijeme radikalni stavovi o naciji

kao o nepostojećoj/izmišljenoj kategoriji.¹ Gotovo svi oni, svjesno ili nesusjesno, polaze od Ničeove teze o *pravljenu istine*, koja se, jednostavno, može svesti na danas toliko prisutnu floskulu o ponavljanju laži sve dok ne postane istina. Pravljenje istine zapravo se odnosi na pravljenje nacije, za šta se razlozi ne nalaze ni u društvu ni u prirodi, niti u bilo čemu drugom, izuzev ideološko-političke volje centra moći. “Nacija se famozno definisala kao društvo koje samo sebe obmanjuje o svom porijeklu i dijeli zajedničku mržnju prema svojim susjedima. Zato veza koja okuplja naciju zavisi od lažnog sjećanja (obmana) i mržnje prema

¹ Na mnoge od njih poziva se Snježana Kordić u, za naše uslove, dosta provokativnoj knjizi *Jezik i nacionalizam*.

onima koji joj ne pripadaju.” (Margalit 2002: 76) Stvorena ni iz čega, neovisna od jezika, teritorije, rase, religije niti bilo čega drugog, (Kordić 2010: 186) ona je ipak tu, spremna da svoje slijepe sljedbenike u svakom trenutku žrtvuje zaradi sebe same.

Ako na početku svega stoji laž (naslov jedne rasprave glasi *Nationsbildung als "kulturelle Lüge"*; Zorić 2005.), onda je za opstajanje i snaženje ideje trebalo isto pogonsko gorivo. Tako je nastao čitav sistem razrađenih obmana i laži koji je služio samo jednom cilju – snaženju ideje nacije. Benslama tvrdi da se tu, zapravo, u filozofskom smislu, radi o “izgonu iz sopstva”, a da se izvedbeni mehanizmi svode na diskurse i akte, “koji potanko određuju i ustanovljuju smisao izbacivanja, razrješavanja ili bijega”. (Benslama 2002: 8) Upravo su naracije ti diskursivni izvedbeni mehanizmi zaduženi za izmišljanje i snaženje nacije. Stuart Hall prepoznaje i izdvaja pet narativnih aspekata u tom procesu: (1) predstavljanje nacije u književnosti, historiografiji, medijima i popularnoj kulturi, (2) naglašavanje porijekla, kontinuiteta, tradicije i svestremenosti nacije, (3) izmišljanje tradicije, (4) mit o porijeklu i (5) izmišljanje predodžbe o čistom, izvornom narodu. (Hall 2004: 613–615) Nije baš sasvim jasno koja je razlika između naglašavanja tradicije (2) i izmišljanja tradicije (3), između naglašavanja porijekla (2) i mita o porijeklu (4) ili između mita o porijeklu (4) i izmišljanju predodžbe o izvornom narodu (5). S druge strane, svi bi se Hallovi aspekti naracije mogli podvesti pod onaj prvi – predstavljanje nacije u književnosti, historiografiji, medijima i popularnoj kulturi. Možda bi jedna drugačija klasifikacija mogla imati veću upotrebljivu vrijednost: (1) priče o nastanku/izmišljanju i (2) priče o čuvanju i snaženju izmišljene nacije, pri čemu se oba korpusa naracija služe pobrojanim medijima (književnost, historiografija, mediji, popularna kultura) i pobrojanim narativima

(o porijeklu, kontinuitetu, tradiciji, svestremenosti, čistoći i autentičnosti nacije). Kako bilo, čini se da nema dvojbe oko toga da je nacija fiktivna kategorija i da različite diskursivne prakse rade na snaženju njenog ega:² na izmišljanju i mitologizaciji njenog porijekla, kontinuiteta i tradicije, te njene rasne autentičnosti i čistoće. “Poklič da se sačuva i odbrani identitet kruži svijetom”, kaže Benslama.

One su, dakle, izmišljene/napravljene i zaposjele su svakodnevnu i svaku drugu zbilju, historiografiju, književnost i, posebno u novije doba, medije. Gorenavedena Hallova deskripcija aspekata nacije kao da, međutim, nije računala na balkanski galimatijas, prije svega zbog ključnog momenta u nastanka i razvoju balkanske nacije – a to je rat. Oružana borba je, barem na Balkanu, stajala na početku procesa pravljenja nacije, borba za oslobođenje od Austro-Ugarske (Hrvatska, Slovenija) i Osmanlija (Srbija, Crna Gora, Makedonija, Rumunija, Bugarska i Grčka) kao borba za stvaranje nacije. Bojna polja puna sukobljenih vojski, natopljena herojskom krvlju nacionalnih heroja, ali i poraženih neprijatelja nacije, početne su tačke te velike priče.

Međutim, Balkan ne dozvoljava pretjerana uopćavanja, već kod treće premise stvari počinju da se razilaze. Marija Todorova je pokušala da razobličiti uobičajene stereotipe i ponudi unutrašnje razumijevanje Balkana kao “unutrašnje drugosti” Evrope. (Todorova 2006.) Novi termini kao balkanizacija i balkanizam tretiraju se kao pandani Saidovim široko prisutnim terminima orijentalizacija i orijentalizam. Moje upozorenje ide još i dalje želeći ukazati na opasnost teorijske stereotipizacije, odnosno, na nemogućnost apriorne aplikacije teorijskih postulata na predmet, jednostavno zbog toga što je Balkan isuviše živa materija da bi se mogao loviti uobičajenim teorijskim premisama. Američka je predodžba Balkana možda pragmatičnija (a i kakva bi

drugačija bila u Americi?!) a može se svesti na floskulu: “Too much history in the small space”, ona stoji naspram američkog manjka dragocjenog historijskog sadržaja na velikom prostoru. Ne samo da je previše historije, već i tradicije, naroda i nacija, država, kultura, identiteta na tako malom prostoru. Dijagnoza je jednostavna: Balkan pati od HH sindroma – “hendikepa heterogenosti”³. Sve je u konstantnom previranju, isuviše živo, dinamično da bi se moglo zaustaviti, a teorija je u suštini misaona djelatnost koja stvari zaustavlja, ne trpi kretanje, dinamiku. Marija Todorova je možda dala, ili tek pokušala dati, recept kako pristupiti Balkanu kao temi: iskreno i s ljubavlju. Međutim, da li je to moguće, da li se istovremeno može voljeti i misliti voljeni predmet? Ja želim da vjerujem da jest – Balkan trebamo misliti mi koji ga živimo i (valjda?) volimo, Balkan ne mogu misliti drugi.

Simultanizacija historijske i književne zbilje

Kada utihnu borbe na bojnim poljima, one se onda prenose u knjige, to su dva pola koja se stalno smjenjuju. Sa prvobitnih činova uspostave prelazi se na priče o ugroženosti izmišljene nacije, na taj način stalno se upumpava nova energija u *tijelo nacije*, priča o neprijateljima je uvijek poželjna. Kada ponestane municije i kada se heroji umore borbu nastavljaju pisci, rat se sa bojnog prenosi na književno polje. Umjesto ratnih razrađuju se i ispisuju narativne strategije. Polazim od pretpostavke da su bosanskohercegovačke nacije već napravljene/izmišljene, premda se u bošnjačkome nacionalnom diskursu proteže priča o zakašnjelom i još uvijek postojećem procesu nacionalne identifikacije. Stoga se fokusiram na primjere uzete iz recentne književne produkcije, pri čemu atrubut “recentna” protežem na posljednjih dvadesetak godina.

Knjiga Adema Kabrimana napisana Nedžadom Ibrišimovićem Bosancem

² Govoriti o egu nacije ima smisla upravo zbog toga što je nacija, kako

je ranije zaključeno, novo stanište subjektivog sopstva.

³ Sintagma u navodnicima je preuzeta od Josepha Rouceka (Roucek 1948.).

nudi zanimljivu narativnu strategiju isticanjem simultanog postojanja dviju zbilja – književne i svakodnevne. Dok u prvoj odjekuju topovske granate, a poneka zna zalutati i u drugu, iz druge se želi intervenirati u prvu, i to, uglavnom, retroaktivno, uz miris baruta koji se širi sa obje strane. Bijeg iz prošlog vremena, započet još u davnoj prošlosti (prije svega romana), završava se ovim ateriranjem u sadašnje – pripovjedno i ispričovijedano vrijeme definitivno se izjednačavaju, smještaju u istu ravan. Ali, šta čin supozicioniranja dviju zbilja znači za našu priču o naciji? Ako se zna da se dramatični susret dviju zbilja odvija u još dramatičnijem trenutku postojanja nacije, onda je i odgovor tu. Nacija se našla u *presudnom trenutku svoga postojanja*, stoga, treba promptno djelovati.

Međutim, iza te pragmatične potrebe za akcijom, krije se ipak nešto sofisticiraniji narativni postupak Nedžada Ibrišimovića. Njegov junak je Adem Kahrman, pisac koji pokušava napisati knjigu. Dakle, junak je pisac, a radnja je – pisanje. Dok se u svakodnevnoj zbilji vodi pravi rat za *opstanak* nacije, dotle se u književnoj odvija čin pisanja knjige. Kakve knjige? Knjige koja bi spriječila zločine koji su se već dogodili: *On hoće da napiše knjigu kojom bi spriječio zločine koji su se već dogodili.* (Ibrišimović 1994: 7) Ibrišimoviću nije dovoljno ni to što je izjednačio vremena, što se dvije zbilje gotovo miješaju međusobno, on knjizi (književnosti) namjenjuje ulogu vremenske mašine: snagom riječi utjecati u pozitivnom smislu na negativne događaje iz prošlosti. Ne samo da pokazuje namjeru da iz književne intervenira u svakodnevnoj zbilji sadašnjeg trenutka (uostalom, odavno je, valjda, postalo bjelodano da književna zbilja vrši povratan utjecaj na svakodnevnu)⁴, već da tu intervenciju obavi u prošlom vremenu svakodnevne zbilje.

Naime, intervencija se odnosi na zločin koji se desio nad Bošnjacima 1942. godine u Foči, a po njegovom dubokom uvjerenju (što je jedan od stereotipa), isti zločini nad istim narodom ponavljaju se i te 1992. godine. Opisati zločin iz prošlog vremena znači, putem mehanizama utjecaja književne na svakodnevnu zbilju, ostvariti intervenciju u sadašnjem i spriječiti sadašnji zločin.

Ova prilično zamršena strategija ima jedan cilj – zaštititi ugroženu naciju. Istu funkciju imaju i druga pripovjedna sredstva, koja se uglavnom svode na popis zločina učinjenih sopstvenoj naciji. Balkan, koji “boluje” od neizlječivog HH sindroma, osuđen je na vječite ratove, koje uglavnom vode nacije (pa i zajednička država nam se raspala na nacije), a u ratovima se, po pravilu, događaju zločini i zvjerstva. Evo nekih od tih zločina:

1. *Godine 1942. hadžiji Tabiroviću iz Foče četnici su oderali kožu s leđa, prebacili mu je preko glave i stavili natpis: “Muslimanka s feredžom”.* (Ibrišimović 1994: 9)
2. *Ali početkom aprila 1992., četnici su ponovo napali Foču, a dr. Vojislav Vojvodić, čovjek koji također piše knjige, 21. aprila 1992. u selu Tabaci, poviše Foče, nogom je šutnuo ljudsku glavu. Dr. V. Vojvodić je bio u Sarajevu pa je otišao u Foču i postao četnik; možda je bio četnik i u Sarajevu, ali se to nije vidjelo.* (Ibrišimović 1994: 9)
3. *A zaklali su ga i zato što hoće da u gradovima niz rijeku Drinu žive samo Srbi. Tu zamisao zamislili su književnici koji pišu knjige u Beogradu. A zamisao kao zamisao je nevidljiva. Onaj ko je nema ne zna gdje je. Tako su dva Srbina u Bratuncu naišla na Muslimana koji je mrtav ležao na zemlji. Ta dva Srbina ne pišu knjige. Prepoznali su mrtvog Muslimana, jer su ga*

znali od ranije; noževima su mu urezali krstove i CCCC, iskopali oči, odsjekli ruku, a tijelo objesili na drvo i zapalili. (Ibrišimović 1994: 11)

4. *Jednog lijepog proljetnog jutra, na obroncima Crepoljskog kod Sarajeva, stajala je grupa partizana, nekoliko Srba i jedan Musliman po imenu Mustafa Dovadžija.*

“Hajde, družo naš mili, s nama”, rekoše mu Srbi-partizani prijazno.

Mustafa pođe, nikakvo zlo ne sluteći, a ti Srbi, samo što su zamakli, premetnuše se u četnike i Mustafu Dovadžiju živog nabije na kolac. Bilo je to 2. maja 1942. (Ibrišimović 1994: 21)

Svi ovi primjeri mogu se svrstati u drugu grupu naracija o čuvanju i snaženju nacije, samo što balkanski HH sindrom sve to smješta u ratni kontekst i pretvara ih u priče o ugroženosti nacije.

Posljednjim primjerom nabijanja na kolac autor se sa historijskog prebacuje na književnohistorijski plan, ne odustajući od namjere da, ovaj put u literarnoj produkciji *drugih* naroda pronalazi nove primjere atakovanja na ugroženu naciju. Naime, poslije kratkog saopštenja o nabijanju na kolac, slijedi vrlo detaljan opis tog čina, preuzet od Ive Andrića, ali bez znaka navoda.⁵

...tu je ležao hrastov kolac, dugačak oko dva i po metra, kako treba zašiljen, na vrhu pokovan gvoždem i sasvim tanak i oštar, a cio namazan dobro lojem, drveni malj za nabijanje, konopci i sve ostalo.

Kad su Mustafi naredili da legne on obori glavu a četnici mu pridoše i stadoše s njega da solae gunj i košulju. Ne govoreći ništa partizan leže kako mu je naređeno, okrenut licem prema zemlji.

Četnici pridoše i vezaše mu prvo ruke na leđa, a potom za svaku nogu, oko članaka, po jedan konopac. Zategnuše svaki na svoju stranu, široko mu

⁴ I u ovoj knjizi postoji mjesto koje svjedoči o tome: *Niko nije vjerovao da će se četnici opet pojaviti, nakon što*

su u filmu Neretva, na čelu s Orsonom Velsom, do nogu potučeni. (Ibrišimović 1994: 10)

⁵ *Evo kako je to opisao književnik Ivo Andrić, dobitnik Nobelove nagrade za književnost.* (Ibrišimović 1994: 21)

raskrečiše noge. Za to vrijeme jedan četnik, Jovan, položi kolac na dva kratka obla drveta, tako da mu je vrh došao žrtvi među noge. Zatim izvadi iza pojasa kratak, širok nož, kleknu pred ispruženog i nagnu se nad njim da mu rasiječe sukno od čakšira među nogama i da proširi otvor kroz koji će kolac ući u tijelo. Pri tom najstrašnijem dijelu krvnikova posla vezano tijelo mučenika zadržta od kratkog i neprimjetnog uboda nožem, podiže se do pasa, kao da će ustati, ali odmah ponovo pade natrag i tupo udari o zemlju.

Čim je to svršio, Jovan skoči, dohvati drveni malj sa zemlje i stade njime da udara donji tupi dio koca, laganim i odmjerenim udarcima. Između dva udarca stao bi malo i posmatrao prvo tijelo u koje zabija kolac a zatim dvojicu četnika, opominjući ih da vuku lagano i jednomjerno. Tijelo raskrečenog grčilo se samo od sebe; kod svakog udarca malja kičma mu se savijala i grbila, ali su ga konopci zatezali i ispravljali. Čulo se kako nesretnik udara čelom o zemlju i pored toga jedan drugi neobičan zvuk; ali to nije bio ni jauk, ni vapaj, ni hropac, ni ma koji ljudski glas, nego je cijelo to rastegnuto i mučeno tijelo širilo od sebe neku škripu i grohot, kao plot koji gaze ili drvo koje lome. Poslije svakog udarca Jovan je odlazio do ispruženog tijela, nadnosio se nad njega, ispitivao da li kolac ide dobrim pravcem, i kad bi se uvjerio da nije povrijedio nijedan od najvažnijih živih dijelova iznutrice, vraćao se i nastavljao posao.

U jednom trenutku kucanje prestade. Jovan je vidio kako se nesretniku pri vrhu desne plečke mišići rastežu i koža odiže. On priđe brzo i prosiječe to ispupčeno mjesto unakrst. Blijeda krv poteče, najprije oskudno pa sve jače. Još dva-tri udarca, laka i oprezna, i na prosječnom mjestu stade da izbija gvoždem pokovani šiljak koca. Udario je još nekoliko puta, dok vrh nije došao do u visinu desnog uha. Čovjek je bio nabijen na kolac kao janje na ražanj, samo što mu vrh nije izlazio kroz usta nego na leđa i što nije jače ozlijedio ni utrobu ni srce ni pluća. Tada Jovan odbaci malj i priđe. Razgledao je nepomično tijelo, zaobilazeći krv koja je curila sa mjesta gdje je kolac ušao i izašao, i hvatala se

u malim mlakama. Dvojica četnika okrenuše ukrućeno tijelo na leđa i stadoše da mu vežu noge pri dnu uz kolac. Za to vrijeme Jovan je gledao da li je čovjek živ i pažljivo posmatrao to lice koje je najednom došlo podbuhlo, šire i veće. Oči su bile širom otvorene i nemirne, ali očni kapci nepomični, usta rasklopljena i obje usne ukočene u grču; iza njih su bjelicali stegnuti zubi. Pojednim od ličnih mišića više nije mogao da vlada; stoga mu je lice izgledalo kao maska. Ali srce je bilo muklo i pluća radila kratkim ubrzanim dahom. Dvojica četnika stadoše da ga dižu kao brava na ražnju. Jovan je vikao na njih da pazе da ne drmajу tijelom; i sam je pomagao. Uglaviše donji debeli dio koca u zemlju, zatim pozadi podupriješe kratkom žiokom koju prikovaše za kolac.

Kad i to bi gotovo četnici se izmakoše i pridružiše ostalima a na onom praznom prostoru ostade sam izdignut za čitav metar od zemlje, uspravan, ispršen i go do pojasa Mustafa Dovadžija na kocu. Iz daljine se samo naslućivalo da kroz njega ide kolac za koji su mu vezane noge pričlancima, dok su mu ruke vezane na leđima.

Tad četnici pridoše ponovo mučeniku i stadoše da ga zagledaju izbliza. Niz kolac je tekao samo slab mlaz krvi. Bio je živ i svijestan. Slabine su mu se dizale i spuštale, žile na vratu kucale, oči su kolutale sporo ali neprekidno. Kroz stisnute zube naviralo je otegnuto režanje u kome su se teško razabirale pojedine riječi:

– Četnici, četnici... – grcao je – ... da paski skapavate... paski pomrete!... (Ibrišimović 1994: 21-24)

Navedeni opis, na koji se Ibrišimović poziva, nalazi se u Andrićevom romanu *Na Drini ćuprija*, samo što tamo Andrić ne opisuje zlehudu sudbinu Mustafe Dovadžije, već seljaka Radisava koji se protivio gradnji mosta i noću rušio ono što bi danju bilo izgrađeno. Osim zamjene žrtava napravljena je i zamjena neposrednih egzekutora ove surove kazne: kod Ibrišimovića su četnici, kod Andrića Cigani, čiji naredbodavac bio je Abidaga – vezirov povjerenik za gradnju mosta. Opis je, sa manjim izmjenama,

preuzet iz romana *Na Drini ćuprija*, a završava kletvom žrtve:

- Četnici, četnici... – grcao je – ...da paski skapavate... paski pomrete!... (Ibrišimović 1994: 24)
- Turci, Turci... – grcao je čovek sa koca. – Turci na ćupriji... da paski skapavate... paski pomrete!... (Andrić 1981: 56)

Ivo Andrić je od devedesetih godina do danas postao metom napada i odbrana upravo zbog aktuelizirane važnosti identitarnih pitanja, a sve u vezi sa njim je, najblaže rečeno, identitarno mistično: od hrvatskoga porijekla, srpske opredijeljenosti i bosanskoga usuda u djelu. Pravili su se naučni skupovi⁶, pisale rasprave za i protiv,⁷ a polemike ni danas ne prestaju. Jedna od ključnih teza kojom ga se napada jeste izvjesna količina mržnje prema Bosni i Bošnjacima upisane u njegova djela, a jedno od mjesta za elaboraciju te mržnje jeste upravo navedeni opis nabijanja na kolac iz romana *Na Drini ćuprija*. Oni koji ga napadaju, naime, tvrde da navedeni opis ne odgovara *istini*, da to jednostavno nije bio metod obračuna otomanskih vlasti sa protivnicima, štaviše, da ga je Andrić preuzeo iz francuske knjige *Mučenička smrt Sulejmana el-Halebija*, u kojoj je detaljno opisano nabijanje na kolac ovog egipatskog atentatora na Napoleonovog generala.

Epopeizacija narativa o identitetu

U istom smjeru kreće se i jedan potpuno nov roman objavljen 2010. godine *Dugo svitanje* Halida Kadrića. Ovaj zasigurno najobimniji roman ikada napisan u Bosni i Hercegovini (u četiri toma) ima sve atribute romana-epopeje, poput sličnih u književnostima bližeg i daljeg okruženja. U romanu se prati sudbina Bosne kroz njene najvažnije događaje i najznačajnije ličnosti s jedne strane,

⁶ Djelo Ive Andrića u historijskome i društvenom kontekstu, u organizaciji BZK "Preporod" Tuzla, u Tuzli 1999.

godine. Kao rezultat skupa objavljen je zbornik *Andrić i Bošnjaci* 2000. godine u Tuzli.

⁷ Muhsin Rizvić, *Bosanski muslimani u Andrićevu svijetu*, Sarajevo, 1995.

i kroz nekoliko generacija povijesno anonimne porodice Kadić s druge strane, od samoga početka pa do kraja dvadesetog stoljeća. Roman počinje scenom okupljanja bošnjačkih prvaka u kući Ibrahim-bega Bašagića (što neminovno podsjeća na sličnu scenu skupštine prvaka u epu *Ženidba Smailagić Mehe*), a završava pesimističnim razmišljanjima o kraju stoljeća.

Na preko 2400 strana ispričana je nimalo vedra priča o zemlji Bosni koja cijelo dvadeseto stoljeće prolazi kroz niz iskušenja i čeka svoje konačno svitanje. Unutar te priče o zemlji smještena je priča o Bošnjacima, narodu sudbinski vezanom za svoju zemlju i, samim tim, narodu koji prolazi kroz ista iskušenja zajedno sa svojom zemljom. Priča po sebi nije nova, kao što ni strategija pravljenja priče nije ništa novija. Ova hronika Bosne i Hercegovine u XX stoljeću pisana je oprobanim modelom kombinacije kolektivnog i individualnog plana: na kolektivnom planu prati se sudbina Bosne i Bošnjaka, a na individualnom sudbina anonimne porodice Kadić iz Doboja. Istovremeno, slijedi se model hronološkog obuhvata svih važnijih događaja, pri čemu se posebna pažnja posvećuje važnim i znamenitim ličnostima. Roman se tako može čitati kao hronika najvažnijih političkih (politička hronika), kulturnih (kulturna hronika), posebno književnih (hronika književnih događaja), nacionalnih (nacionalna hronika), privrednih (gospodarska hronika), porodičnih (porodična hronika), socijalnih (socijalna hronika), religijskih (duhovna hronika) događaja.

Autor je tako, u skladu sa jasno naglašenom ambicijom, pokušao da obuhvati *sve* iole važnije ličnosti i događaje za zemlju i naciju u XX stoljeću – i obuhvatio je, samo je ostalo da lebdi pitanje literarnosti, ali, povremeno, i historičnosti *obuhvaćenog*. Ambicija da se obuhvati *sve*, cjelina svijeta, epska je ambicija odavno već iščezla iz registra “dozvoljenih” romansijerskih postupaka, ali povremeno još korištena u nekim romanima XIX stoljeća. U ovom romanu ta se ambicija postiže kombinacijom

dokumenata i fikcije, dokumenata – u vidu brojnih povijesnih ličnosti, te citata iz časopisa, dnevnih i sedmičnih novina, političkih dokumenata, a fikcije – uvođenjem potpuno novih likova, povijesnih anonimusa, ali i domišljanjem/dopisivanjem povijesnih biografija nepovijesnim detaljima.

Jedna za drugom preko stranica ovo obimnog romana promiču manje ili veće priče o Mehmed-begu Kapetanoviću Ljubušaku, Osmanu Nuriju Hadžiću, Safvet-begu Bašagiću, Edhemu Mulabdiću, Musi Čazimu Čatiću, Ahmedu Muradbegoviću, Džemaludinu Čauševiću, Mehmedu Spahi, Hamzaliji Ajanoviću, Aliji Izetbegoviću i drugima. U pojedinim slučajevima autor je uspio od historijskih prototipova oblikovati žive literarne likove, kao u slučaju sa pjesnikom Čatićem, kojemu je, uprkos životnoj, udahnuo i literarnu tragičnost. Sfera privatnosti, koja se kod poznatih ličnosti inače manifestira kao prazan prostor bila je dovoljno izazovna za autora romana *Dugo svitanje* da je ispiše *svojom pričom* o pjesnikovoj tragičnoj ljubavi prema Almasi Begović, koja opet pripada grupi fiktivnih a ne povijesnih ličnosti.

Kroz cijeli roman prati se sudbina Bošnjaka, njihov hod kroz tmine i bespuća XX stoljeća, njihove muke i nesnalaženja u austrougarskom periodu, stradanja u Prvom i Drugom svjetskom ratu, tlačenje u vrijeme Kraljevine Jugoslavije, nadanja i razočarenja u socijalističkom periodu. Efekt zebnje i straha za vlastito nacionalno biće postiže se dvjema vrstama narativa: (1) citatima iz novina, časopisa ili nekih drugih medija te (2) isticanjem heroja nacije. Citatom iz novina najčešće se želi ukazati na primjere stradanja nacije:

Čitač uze drugi list pa nastavi: “... iz Puračića kraj Tuzle... dne 2. januara t. g. dogovoren je napadaj Srba pravoslavnih na muslimanske kuće. U prvi suton tog dana doveo je Marko Gavrić jednog srpskog vojnika zvanog Bogoljub i novog žandarskom pomoćnika Nedeljka Pantića kući Asima Abadžića pa ga iz kuće izazvali. Kad je Asim izašao iz kuće, srpski vojnik ga je dočekao uz

psovku turskog boga i majke ošamarivoši ga nekoliko puta tako da mu je u lijevom uhu pukao bubnjić. Zatim ga je oborio na zemlju, u času su mu i druga dvojica pomogli tukući Asima nemilosrdno. Od ovog žalosnog prizora uplašila se žena i dijete Asimovo te su kroz prozor iskočili i jedva pobjegli u mahal. Međutim, Asim je pao u nesvijest te ne zna koliko su ga puta udarili, ali se vide još i sada modrice po svemu tijelu. Istu su noć spomenuti napali kuću Omer-age Čamdžića, unišili kroz žensku avliju te ga na zločinački način zlostavljali. Iza toga su na silu odvucli iz radnje Agana Šabanovića i sadika Tinjića u srpsku školu, gdje su ih na mrtvo ime izubijali psujući im sultana, reisa, muftiju, kadiju i njihove žene i kćeri te vjerske svetinje prigovarajući im što neće da budu dobrovoljci kralja Petra po 5 kruna dnevno, kad su mogli biti Franji Josipu po 3 krune i zato što su govorili da će ovo birti republika. (Kadrić 2010: 12-13, II)

U romanu se govori o nekoliko heroja nacije, a centralno mjesto zauzima Adem-aga Mešić, uspješan poduzetnik i mecena iz Tešnja, koji je, osim što je bio uspješan poduzetnik i bankar, nesebično pomagao književnike, bošnjačka kulturna društva i časopise. Njegova se sudbina prati kroz prva dva toma epopeje kao idealizirana priča o čovjeku bez nedostataka, da bi se njegova misija i prosvjetiteljski rad tragično skončali po završetku Drugog svjetskog rata smrtnom presudom zbog saradnje sa okupatorom. Drugi veliki heroj XX stoljeća na koga se autor fokusira u romanu bio je Alija Izetbegović, kojega se u priču uvlači po završetku rata kao mladomuslimanskog intelektualca, okupiranog sudbinom svoga naroda, i prati ga se sve do posljednjih ratnih događanja na kraju stoljeća. Od povijesnog marginalca postat će glavnim akterom događaja iz devedesetih a kroz njegovu prelama se sudbina naroda kojemu pripada. Sličnu sudbinu proživljava i pisac Edhem Mulabdić, narodni prvak iz austrougarskog u međuratnog perioda, a prokužen i izolovan da umre u potpunoj samoći poslije Drugog svjetskog rata.

Narativ o bošnjačkom nacionalnom identitetu se konstruira na pojedinačnim sudbinama heroja nacije, ali i kroz sudbinu Hamida Kadića, junaka iz reda povijesnih anonimusa, koji u trećem i četvrtom tomu preuzima glavnu aktantsku poziciju. Naime, i kroz sudbinu povijesnih heroja nacija i kroz njegovu (nepovijesnu autsajdersku) sudbinu ispisuje se narativ o bošnjačkom nacionalnom identitetu kao o izmještenom identitetu, pri čemu se svi naponi junaka svode na savladavanje prepreka u vraćanju izmještenog identiteta u vlastito nacionalno biće. Lik Hamida dat je prema uzusima bildungsromana, romana o odrastanju i sazrijevanju glavnog junaka, a Hamidovo sazrijevanje je neposredno vezano za identitarno sazrijevanje.

Sasvim u skladu sa teorijskim stereotipom o prozvodnji stereotipa heroji nacije su samo jedna opozitna strana, nasuprot koje stoje *izdajnici nacije*, čime se naglašava njihova herojska, odnosno, izdajnička aura. U ove posljednje bi spadali pisci Skender Kulenović i Meša Selimović, zbog toga što su se obojica “dušom i poslom (...) priklonili drugom narodu”, što se Selimović čak i javno izjasnio kao srpski pisac: “Pripadam, dakle, naciji i književnosti Vuka, Matavulja, Stevana Sremca, Borisava Stankovića, Petra Kočića, Ive Andrića, a svoje najdublje srodstvo sa njima nemam potrebe da dokazujem.” (Kadrić 2010: 464, III)

Od konstrukcije ka dekonstrukciji ili razaranje jedne naratološke matrice

Intrigantni Andrić mogao bi biti posebnom temom, ali ću se vratiti modelu intertekstualnog prizivanja Andrića u kontekstu konstrukcije nacionalnog identiteta. U romanu

Zilhada Ključanina *Vodeni zagrljaj* sofisticiranim narativnim tehnikama uspostavlja se složeniji odnos prema ovome piscu, posebno prema romanu *Na Drini ćuprija*. U poglavlju “Priča o mostu” pripovijeda se o uzaludnim pokušajima gradnje mosta između predgrađa i grada S, “jednostavno, sve što bi se danju sagradilo, noću bi se srušilo”. (Ključanin 2005: 41) Sama priča, kako kaže pripovjedač, “ima temelj u onim mnogobrojnim legendama o gradnji građevina koje za svoju uspješnost traže ljudsku žrtvu”. (Ključanin 2005: 41) Već se ovom tvrdnjom stvari postavljaju u precizne relacije: gradnja mosta je određena legendom, legenda o preprekama za gradnju i prinošenju žrtve prethodi gradnji mosta. Nije sporna uloga legendi i predaja u životima ljudi koji su ih odnjegovali, niti stepen povjerenja u njihovu istinitost.⁸ Međutim, i legenda i sama gradnja odvijaju se u jednoj drugoj priči, one postaju instrumenti novih i širih narativnih strategija, na kojima počiva Ključaninov roman. Stoga njihovu novu semantiku treba tražiti unutar postupka koji uspostavlja nove odnose prema samoj legendi, ali i prema Ivi Andriću, koji je bio njen najslavniji konzument i promoter, prije pojave romana *Vodeni zagrljaj*. Ključaninova interpretacija legende u priči o bezuspješnoj gradnji mosta izgleda ovako:

Priča o mostu ima temelj u onim mnogobrojnim legendama o gradnji građevina koje za svoju uspješnost traže ljudsku žrtvu. Prvi žitelji lijeve obale mjesta S. krenuli su graditi drveni most, da spoje naselje s jedne i druge strane rijeke. U početku, sve je išlo glatko: hrastovi kolci su bili čvrsti, a riječno dno je držalo kolce kao rodna zemlja. Negdje, međutim, na sredini rijeke počele su se događati nevolje. Jednostavno, sve što bi se danju sagradilo, noću bi se srušilo. Graditelji su skupljali kolce, grede i daske po nizvodnim sedrama i vrbacima. Gradili

bi iznova, provjeravali čvrstinu izgrađenog, zadovoljno klimali glavama, i odlazili na zaslužen i bogougodan počinak. Sutradan bi skupljali kolce... neki su već sumnjali da neko noću ruši građevinu, pa su postavili straže. Neko, doista, ruši most, izvijestili su stražari, ali ko je taj neko nisu znali reći. Iza ponoći sve se jednostavno stropošta u rijeku. Potom se – pričali su svjedoci, ne bez pokoje bijele dlake na glavi – čuje kratak, ali prodoran, dječiji plač. (Ključanin 2002: 41)

Dosta ležernim stilom, te ponavljanjem i posebnim isticanjem riječi “neko” i “jednostavno”, autor kao da je želio demistificirati i trivijalizirati uzvišenu patetiku legende. Postupak demistifikacije i trivijalizacije posebno se može prenijeti na pisca kojega je uvijek pratila nobelovska fama i uzvišena patetika živog klasika, a koji je koristio istu legendu u svome romanu. U trivijalnom tonu nastavlja se priča o gradnji zaključkom da se mora žrtvovati lijepa, stasita i bremenita djevojka Krupana, sa zavjetom na šutnju o djetetovom ocu⁹. U predaji i u Andrićevu romanu činom žrtvovanja ispunjava se uvjet za dalju gradnju, ali u Ključaninovu romanu nisu. Rijeka je ponovo srušila sagrađeni dio mosta, što je za mještane trebao biti dobar znak: “rijeka je primila svoj dar”. (Ključanin 2002: 42) Međutim, poslije još jednog pokušaja sve je srušeno i odnešeno, “na njegovom mjestu samo se otada svake noći čuo dug i bolan dječiji plač”. (Ključanin 2002: 42)

Postoje još neki signali koji nedvosmisleno upućuju na našeg nobelovca: sintagma “hrastovi kolci” asocira na isti hrastov kolac koji se kod Andrića koristi za brutalno kažnjavanje Radišava. S druge strane, taj odnos prema nobelovcu poprira i drugačije nijanse sa onim “produžetkom” predaje/legende o žrtvovanju; čin žrtvovanja, u koji se kod naroda bespogovorno vjeruje,

na različite načine, naprimjer upotrebom uobičajenih formula. (Softić 2002: 17)

⁹ U Andrićevu romanu i u predaji o gradnji stare ćuprije u Mostaru (Palavestra 2004: 263) žrtvuje se mlada majka sa dvoje djece koja se zovu Stojan i Stoja.

⁸ *I dok je bajka ona vrsta usmenoknjiževnog izričaja koja nas u prvom redu zadržava, koja ne traži ni u jednom trenutku da vjerujemo u istinitost ispričanog, u kojoj se stvarno i nestvarno prepliću, u kojoj osnovnu postavku da je sve moguće, pa*

i ono što znamo da je potpuno nemoguće, doživljavamo samo i isključivo kao igrariju duha, predaja nastoji izvijestiti o stvarnom događaju ili stvarnoj ličnosti. Uvjerjenje u vjerodostojnost ispričanog kao jedna od bitnih odrednica predaje, nastoji se postići

ovdje je parodiran i obezvrijeđen, ovakva žrtva je izgubila svoj smisao. Vjerovatno to i jeste bio cilj pisca romana *Vodeni zagrljaj*, da od sve te patetične i mistične aure ostane tek prazna ljuštura, ispražnjena, na koncu, i od smisla i od mogućih značenja. Rijeka koja razvaljuje most tako postaje autorov postupak parodijskog razvaljivanja matrice legende kao i historijsko-kulturološke matrice pisca, koji je često koristio tu legendu. Ovim činom parodiranja kao da se željelo presjeći pupčanu vrpču i simbolički raskinuti sa tradicijom koju je sredina nametnula i vezala oko vrata.

Zašto je naš slavni pisac zaslužio ovakav tretman kod mnogo manje slavnog pisca? Koliko god se izbjegavalo baviti Andrićem to je, u kontekstu sučeljavanja nacionalnih identiteta u Bosni i Hercegovini, naprosto nemoguće. Američki teoretičar Sells u izvanrednoj knjizi *Iznevjereni most – nacionalizam i genocid u Bosni i Hercegovini* progovorio je o onome o čemu se ovdje kod nas gotovo pa ne smije, a da ne izazove lavinu reakcija od strane “branilaca” Andrića. Kao pisac sa reputacijom nobelovca i kao najprevođeniji jugoslavenski pisac Andrić je zasigurno stvarao određene predodžbe o Bosni i “slao” ih kao takve u svijet. Štaviše, Sells tvrdi da su opisi odvođenja dječaka, opisi gradnje mosta te opis nabijanja na kolac Radisava bili sasvim konkretni potezi na proizvodnji stereotipa, prema kojima je hrišćanska raja prikazana kao jedan opozitni par spram muslimana (koji se u romanu, uzgred, nazivaju Turcima!) kao drugog opozitnog para. Proizvodnja stereotipa u konačnici uvijek zahtijeva stvaranje opozitnih parova tipa civiliziran – varvarin, čist – prljav, hladan – topao, “dakle, u svom najsvedenijem vidu, to je priča o “crnom” i “belom” ili svakom opozitu i, na kraju, suštinska priča o našoj uslovljenosti “jakim razlikovanjem” odnosno “postojećim registrima”. (Đerić 2005: 84) Kao Amerikanac, Sells svjedoči konzumentsku svijest američkog čitaoca, spremnog da se uklopi u ponuđeni binarizam jakih

razlika, pri čemu je hrišćanska raja zauzimala stranu civiliziranih, čistih, toplih i bijelih, a muslimani suprotnu stranu. Bilo bi stoga zanimljivo istražiti koliko su drugi pisci sa ovih prostora (poput Sušića, Selimovića, Kulenovića) odoljeli ili podlegli zavodljivoj zovu isticanja “jakih razlika” i proizvođenju stereotipa.

U tom smislu Zilhad Ključanin u svom romanu *Vodeni zagrljaj* ne podliježe istom zovu i svoj “obračun” sa nobelovcem diže na višu razinu, ostajući tako u sferi čistog “viteškog nadmetanja”. Umjesto odgovora istom mjerom, stereotipima na stereotipe, Ključanin se sa nobelovcem “obračunava” sofisticiranim naratološkim sredstvima.

O istome, II dio

Roman govori o historiji provincijskog gradića S, ili još uže, o historiji jednog predgrađa istoimenog gradića u periodu od završetka Drugog svjetskog rata do posljednjeg rata devedesetih godina prošloga stoljeća. Predgrađe nikada nije postalo sastavni dio grada, jer nikada nije dobilo svoj most preko rijeke koja ga je dijelila od grada, predgrađe se uopće nije mijenjalo, jer je uvijek imalo isti broj stanovnika i predgrađe je živjelo svoj tihi provincijski život sve do kolektivne tragedije devedeset druge.

Hronika je u svojoj ukupnosti zbir pojedinačnih ljudskih sudbina u predgrađu grada S, zbir sudbina pjesnika Zerija i njegove djevojke Ezi, bizarnih žitelja predgrađa sa čudnim imenima O Sole Mio i profesor Muli, dviju nesretnih žena gatara Gagi i Mihre te bezimenog apatrida i legionara nastanjenog u Marseju. Zajednički imenitelj njihovih sudbina je potraga: Zeri traga za Ezijevim ocem i Mihinim mužem, Ezi traga za slavom, profesor Muli za svojim pronalazačkim čudima, O Sole Mio za izgubljenim sretnim trenucima u prošlosti, Gagi i Mihra za ocem svoje djece, a bezimeni apatrid – za vječitim smirajem u tuđoj zemlji. Njihove sudbine su pojedinačne sudbine, njihovi putovi su zasebni putovi, ponegdje se

dodiruju i ponekad ukrštaju, ali se opet razilaze svaki na svoju stranu. Njihovi životi su određeni jednim slučajnim susretom, koji ostavlja dubok rez u njima i jaku potrebu da krenu u potragu za propuštenom prilikom.

Potruga je ujedno jedan od gradbenih naratoloških principa koje autor ugrađuje u pripovjedačku matricu svoga romana. Međutim, praktična realizacija odstupa od linearnog pripovijedanja i, zapravo, ide ka njegovome razbijanju različitim inovativnim postupcima. Jedan od takvih postupaka je uvođenje pripovijedanja unatrag, (rakovog pripovijedanja?!), vođenog umetnutim priloškim odredbama tipa “prije toga”, a direktna posljedica je i mogućnost čitanja unatrag (Ključanin 2005: 24, 25 i 26). Razbijanje uobičajene naratološke matrice se dalje nastavlja upotrebom nekih nepripovjedačkih, prije svega, pjesničkih sredstava, kao što su razvijanje određenih motiva i pjesničkih slika, značenjsko zgušnjavanje teksta te refrensko ponavljanje određenih cjelina.

Takav je motiv bijelog čaršafa prisutan do kraja romana, motiv ruže u različitim varijacijama – od krvave mrlje na bijelom čaršafu do vrta ruža bezimenog apatrida – motiv rijeke kao vode koja dijeli predgrađe od ostatka grada i rijeke koja vezuje sudbine stanovnika za sebe, motiv mosta kao stvarne potrebe za premošćivanjem rijeke ali i kao stalne čežnje za drugom obalom. Nakon što je dobro savladao prepreke između dva diskursa koja se u osnovi ne trpe autor uočava i koristi prednosti koje mu taj pokušaj nudi. To se prije svega odnosi na sagledavanje određenih motiva i slika iz različitih perspektiva. Tako će djevojka Ezi sliku malog ružinog pupoljka na bijelom čaršafu nositi u sebi kao skriveni razlog potrage za srećom sve do kraja života. Ruže, konačno, sanja i apatrid u pustinji koja mu je pomogla da se saživi sa pijeskom i da se osjeća dijelom pustinje.

Možda je u svemu tome najzanimljivije značenjsko zgušnjavanje teksta postignuto upotrebom figura značenja, posebno metafora i simbola. Metaforički i simbolički su tretirani tri

ključna motiva u romanu, to su motiv ruže, rijeke i mosta, tako da se na i oko njih plete čitava mreža mogućih značenja. Pošto je metafora dominantno pjesničko/stihovno sredstvo ona je u pripovjedačkom okruženju nepoželjna gošća, jer dolazi iz jednog izvanvremenskog i izvanprostornog okruženja u okruženje gdje se mora računati upravo na kategorije vremena i prostora. Tako sa početka mali ružin pupoljak na bijelome čaršafu, najprije procvjeta u ružu na istome čaršafu, da bi na kraju prerastao u pravi vrt ruža u apatridovom dvorištu u Marseju. Sve vrijeme metafora je vezana za sudbinu junakinje Ezi i prati je na njenome putu od predgrađa iz kojega bježi u svijet do grada koji voli svoje građane i u kome pronalazi svoga oca.

Na mikroplanu ta igra sa metaforama u vremenu i prostoru izgleda ovako. Ezi legionara pita da li je ikada vidio vodeni pupoljak, on joj kaže da nije ali bi volio da ga vidi. Tako se lagano, iz tog prvog pitanja, iz pupoljka, razvija dalji razgovor, rascvjetava pravi dijalog. Ista je stvar sa upotrebom metafore “ždrebeca” na početku romana, koja svoj puni smisao dobija tek kasnije, kada Ezi postane igračica znamenitog pariškog lokala *Crazy Horse*.

Po svojoj lirskoj dimenziji i po intertekstualnim relacijama sa sevdalinkom i baladom, roman stoji na vertikali koju ispisuju Humin *Grozdanic kikat* i Kulenovičeva *Ponornica*. Po metaforizaciji pripovjednog diskursa slični su mu romani Nabokova, posebno roman *Bijeli oganj*. Motiv žuđenog susreta drage i dragog, u romanu punoljetne djevojke Ezi i pjesnika Zeriya, je motiv sevdalinke. Veza sa sevdalinkom proteže se sve do simbolike bijeloga čaršafa, koji svojom crvenom mrljom na sredini, pušten niz rijeku, svjedoči o radosti ljubavnog susreta. Koja semantička igra u sintagmi “deflorirana bjelina čaršafa”, kada se zna da je mali ružin pupoljak na čaršafu i nastao kao rezultat defloracije i da riječ “defloracija” ima latinski korijen “flos, floris”, što znači “cvijet”! Istovremeno, taj čaršaf plovi rijekom poput svadbenog

vela i neminovno podsjeća na brojne nevjeste u bošnjačkim baladama koje su svoje nesretne živote darivale rijekama. Upravo će pripovjedač riječima “nevoljenima na kraju uvijek preostaje rijeka” aludirati na sudbinu utopljenih nevjesta. Ovdje se, zapravo, radi o uspostavljanju vrlo suptilnih intertekstualnih i interžanrovskih relacija, koje zadiru u dubinske strukture romana i vode ka onome što Bahtin naziva “preakcentuacijom žanra”, samo što zasada nema drugoga naziva za preakcentovani žanr do naziva “lirski roman”.

Gotovo do iznemoglosti autor forsira (igra se!) upotrebu riječi i izraza tipa “pa da”, “jednostavno”, “naravno”, “zaboga”, “pobogu”, “do sto vragova” te ih od konteksta do konteksta različito stilski boji i značenjski opterećuje. S obzirom na to da roman ispisuje hroniku jednog predgrađa onda se isforsirana upotreba modalnih riječi i izraza opravdava zahtjevom za što vjerodostojnije slikanje banalnih ili čak bizarnih dimenzija toga svijeta. Profesor Muli je djelimična parodija nedodirljivosti i uzvišenosti profesorske i znanstvene profesije, s jedne strane, te provincijskog nerazumijevanja za znanost i znanstvenike, s druge strane. O Sole Mio je gotovo nestvaran lik, jer sve što izgovara – izgovara pjevajući, ali je i on ukotvijen u historijsku zbilju preko jedne epizode sa broda “Albatros” na kojemu je služio vojni rok. Očigledna je aluzija na predsjednički rezidencijalni brod “Galeb”, dok je “Albatros” istovremeno naslov jedne Bodlerove pjesme. Na tome brodu O Sole Mio imao je jednu smiješnu epizodu sa operskim pjevanjem, za šta je bio pohvaljen od samog Predsjednika i ostao odlučan da u istom stilu nastavi svaki budući razgovor.

Ambivalentna romansijerska forma u sebe uvlači i leksikonske odrednice u poglavlju *Rječnik zatomljenih riječi*, zatim podvodni monolog žrtvovane djevojke Krupane, monolog koji djeluje začudno upravo zbog toga što i jedna žrtva nakon smrti dobija priliku da progovori o svojoj sudbini, romana koji djelimično poprma

osobine detektivske priče u dijelovima kada Zeri traga za Ezijevim ocem, konačno, djela koje se većim svojim dijelom lišava referencijalnih relacija prema zbilji. Upravo ova posljednja osobina čini roman *Vodeni zagrljaj* tako nestvarnim a mogućim, izmišljenim a realnim. Možda je baš to ona odrednica umjetnosti koja može u sebe sažeti i autorovu namjeru da se oslobodi potrebe vezivanja ispričovijedanog sa zbiljskim. A i zašto bi kada je ono ispričovijedano ljepše od zbiljskog. A nije ni nemoguće.

Susret mladoga pjesnika s klasikom

Insistiranje na inovativnim naratološkim rješenjima sa naglašenim prisustvom lirskog, metaforizacija narativa, prefinjeno “viteško nadmetanje” sa nobelovcem Andrićem, uspostavljanje kreativnog odnosa prema *sopstvenoj* tradiciji baladetskog narativa – sve su to sredstva koja prije mogu ići u ono što se zove dekonstrukcija nacionalnog identiteta. Dekonstruktivne namjere posebno su vidljive u epizodi sa klasikom K. i dodjeli književne nagrade u njegovom rodnom gradu P. Pjesnik Zeri je, naime, dobio prvu nagradu za pjesmu *Kišna djevojka* i odlazi u mali gradić P., rodno mjesto klasika po kojemu nagrada nosi ime: “Živi pjesnik dodjeljuje nagradu sa svojim imenom mladom pjesniku – ima toga”. (Ključanin 2005: 99) Pjesnik po kojemu nagrada nosi ime, živi klasik čiji se spomenik nalazi ispred hotela, centralna je ličnost ceremonije na kojoj se izvodi recital na njegove stihove i dodjeljuje nagrada za mlade pjesnike: “Svi su se pogledi ustremili prema stolu blizu bine, tamo je sjedio veliki pjesnik, smiješio se, slavljenički”. (Ključanin 2005: 100) Niko nije gledao prema mladom pjesniku, on to nije ni očekivao, prepuštajući se “dobro poznatim nacionalnim stihovima”.

“Dobro poznati nacionalni stihovi” stintagma je koja, radi potpunijeg razumijevanja, traži adekvatnu kontekstualizaciju. Hipotetički, sa

visokim stepenom vjerovatnoće, dopisat ću konkretna imena umjesto autorovih mistifikacija: živi klasik K. trebao bi biti Skender Kulenović, mjesto rođenja klasika i dodjele nagrade gradić P. je Bosanski Petrovac, a “dobro poznati stihovi” – najpoznatija poema “živog klasika” *Stojanka majka Knežopoljka*. Kao nagradu mladi pjesnik dobija statuetu živog klasika sa “raširenim revolucionarnim rukama”:

Veliki pjesnik je već stajao na bini, Zeri je primijetio da u ruci drži nekakvu statuetu tek kad mu se posve približio, pružio ruku, digao glavu i pogledao ga – tu izbrazdanu revoluciju – on se lecnuo, gotovo povukao pruženu ruku, naglo, kao da te ruka historije odjednom prepušta ništavilu. (Ključanin 2005: 100-101)

Živi klasik je ujedno bio i revolucionar, učesnik NOR-a (Narodno oslobodilačkog rata), pa je sljedeći dan uslijedila uobičajena ekskurzija pod nazivom “Stazama revolucije”. Autobus bi se zaustavljao da bi živi klasik održao govor o “pobjedničkom pohodu njegove brigade”, a mladome pjesniku Zeriju, na svaki spomen brigade, “po jedna užarena kap znoja naglo bi se hladila na njegovim leđima”. (Ključanin 2005: 101) Kada se veliki pjesnik umorio upriličen je odmor, postavili su mu ležaljku u hladu, na koju je legao i brzo zaspa.

Slijedi scena simboličkog suočenja mladog pjesnika sa živim klasikom, sa jedne strane, i poznatog revolucionara i žrtve revolucije, sa druge strane. Naime, dok Zeri bulji u živog klasika, ovaj se budi i iznenađen bunca “Pa... ti... ti si mrtav”, kreće prema šumi i pokazuje humku u kojoj bi mladi pjesnik trebao da leži:

Zeri se primakao bliže, i – doista – ugledao tu humku – obraslu raslinjem, prilično slegnutu, ali nedvosmisleno – humku. Imao je osjećaj da bi se poklopila s njim, kad bi legao preko nje. Ili – kad bi ustao ispod nje. To bi bilo isto. (Ključanin 2005: 102)

Unatoč činjenici da oba pjesnika dijele isti nacionalni identitet ova scena može simbolički da se tumači kao susret očeva i sinova, klasika i mladih pjesnika, pri čemu su međusobno oštro suprotstavljeni. Otac i klasik ne znači isto što i heroj nacije, tako da se umjesto afirmativnog i apologetskog pretpostavlja ignorantski odnos prema priči o identitetu.

Međutim, veliki pjesnik i klasik istovremeno je i heroj revolucije, a pošto je revolucija po definiciji, nasilna promjena vlasti, to je onda neminovno podrazumijevalo na jednoj strani heroje na drugoj izdajnike, na jednoj pobjednike na drugoj pobijeđene (žrtve). Očigledno je da su se veliki klasik i mladi pjesnik u vrijeme revolucije našli na suprotnim stranama i da je

mladi pjesnik bio žrtva tog susreta. Ova relacija dodatno se rasvjetljava činjenicom da je poznata poema velikog klasika *Stojanka majka Knežopoljka* pjevala o velikoj boli majke Srkinje za izgubljenim sinovima, a ne o patnjama i stradanjima bošnjačke majke. Time se klasik i heroj revolucije nedvosmisleno stavio na stranu neprijatelja i izdajnika nacije, što se poklapa sa konačnim sudom u romanu *Dugo svitanje*.

Ovaj rad sam započeo tezom o izmišljenim nacijama, štaviše o tome da je nacija laž. Potrebno je, međutim, pobliže odrediti termine “izmišljeno” i “laž”, kako bi se pokazalo da to i nisu sinonimi. Ne mora sve što je izmišljeno biti i lažno, nacija je tekovina modernog razvoja evropskog društva, da li se onda može povesti sudski ili neki drugi znanstveni postupak za dokazivanje njene lažnosti? Mogu li izmišljene nacije voditi stvarne ratove? Očigledno da mogu, i to zapanjujućom *snagom argumenata*. Imaginarna zajednica, kako je naziva Benedict Anderson, zaboravila je vrijeme i razloge svoga nastanka, ona duboko vjeruje u svoju važnost i istinitost, posebno ovdje u ovom balkanskom imaginariju. Ako je i izmišljena nacija je u samorazvoju svoje izmišljenosti postajala sve više stvarna, da bi se danas potvrdila presudno važnom u oblikovanju naših života.

Literatura

- Anderson, Benedict (1983.), *Imagined Communities: Reflections on the Origin and Spread of Nationalism*, London.
- Andrić i Bošnjaci (2000.), urednik Munib Maglajlić, BZK “Preporod” Tuzla, Tuzla
- Andrić, Ivo (1981.), *Na Drini ćuprija*, Prosveta/Beograd, Mladost/Zagreb, Svjetlost/Sarajevo, Državna založba Slovenije/Ljubljana, Misli/Skopje, Pobjeda/Titograd
- Benslama, Fethi (2002.), “Identitet i izvlaštenost”, *Forum Bosnae* 18, Sarajevo, str. 7 – 30.
- Đerić, Gordana (2005.), “Stereotip: kraj (jedne) priče”, *Filozofija i društvo*, broj 3/2005.
- Filipović, Nadan (2011.), *Još neki detalji koji pokazuju neskriiveno antimuslimanstvo, odnosno antibošnjaštvo, pa i antibosanstvo Ivo Andrića*, <http://skibyusa.com/index..>, 11. januar 2011.
- Hall, Stuart (1996.), “The Question of Cultural Identity”, *Modernity: an introduction to modern societies*, by Hall/Held/Hubert/Thompson, Malden, MA, USA
- Ibrišimović, Nedžad (1994.), *Knjiga Adema Kabrیمانana pisana Nedžadom Ibrišimovićem Bosancem*, Ljiljan, Sarajevo
- Jandrić, Ljubo (1982.), *Sa Ivom Andrićem*, Sarajevo.
- Kadrić, Halid (2010.), *Dugo svitanje I-IV*, Šahinpašić, Sarajevo.
- Kordić, Snježana (2010.), *Jezik i nacionalizam*, Durieux, Zagreb.
- Ključanin, Zilhad (2005.), *Vodeni zagrljaj*, Bosanska riječ, Tuzla
- Margalit, Avishai (2002.), *Ethics of Memory*, Harvard University Press, Cambridge
- Rizvić, Muhsin (1995.), *Bosanski muslimani u Andrićevu svijetu*, Ljiljan, Sarajevo

Roucek, Joseph (1948.), *The Balkan Politics*, Stanford University, Calif.: Stanford University Press.
Schmaus, Alois (1953.), *Studije o kra-
jinskoj epici*, Jugoslavenska akade-

mija znanosti i umjetnosti, Zagreb.
Softić, Aiša (2002), *Usmene predaje Bo-
šnjaka*, BZK "Preporod", Sarajevo
Todorova, Marija (2006.), *Imaginarni
Balkan*, Beograd

Vahtel, Endru Baruh (2001.), *Stvaranje
nacije, razaranje nacije*, Beograd
Zorić, Andreja (2005.), *Nationsbildung
als "kulturelle Lüge"*, München.

الموجز

بنية الهوية القومية في الأعمال الأدبية في البوسنة والهرسك

ميرساد كونيتش

أطلق ألويز شماوز Alois Schmaus في عهده على الأدب البوشناقي النثري والشعري اسم سندريلا التراث الشفوي للسلاف الجنوبيين؛ فقد رآه منبوذا ومكروها في بيئته الضيقة، ومحبوبا ومطلوبا في محيطه العريض. وربما يمكن توسعة هذا التشبيه ليشمل خطة الهوية، بنفس العلاقات أو بما يشبهها، في البيئتين الضيقة والعريضة، رغم أن الكثيرين قد يقولون إن تلك العملية عندهم ما تزال مستمرة. ولم يأت هذا مصادفة، لأنه من المعروف أن التراث الأدبي الشفهي قد لعب أحد الأدوار الرئيسية في تلك العملية (وما يزال يلعب هذا الدور عند البشانقة)، وذلك بفضل الدور الذي منحه إياه الرومانسيون الألمان.

الكلمات الرئيسية: خطة الهوية، التعريف القومي، التراث الأدبي الشفهي، بنية الهوية.

Summary

CONSTRUCTION OF NATIONAL IDENTITY IN LITERATURE OF BOSNIA AND HERZEGOVINA

Mirsad Kunić

Bosniak's oral epic was once named Cinderella of South-Slavic oral tradition by Alois Schmaus; he then saw it as the last in the line, least wanted and detested in its own surrounding, but desired and sought after outside it. Perhaps this metaphor could be appropriately extended to the sphere of identity as well, for Bosniaks as a nation in the process of national identification come last in the line with same or similar relation towards their closer and wider surrounding, though many will say that this process for them is still ongoing. And that is not coincidental, for it is well known that the oral epical tradition was (and in case of Bosniaks still is) the key element in that process, owing to the role assigned to it by German romantics.

Key words: identity plan, national identification, oral epic tradition, construction of identity